

az utolsó házat, mit az élet
 magából még „Nur kein Skandal”-t
 szavalva kitakart. S míg megyünk az úton,
 (ahogy az öreg egykoron Rogaticában
 az úton mendegélt), csak sejtjük az út
 végén valaha széljárta, nagy kapu
 állt, hogy mázsás nyílásain térítő
 optikába fogva egyszerre túlsó messzeségbe
 s jóleső, nagy közelbe csúsztassa át a
 szétnyíló veszélyt. De mióta külön-külön
 lépünk rá minden hídőrző čarsijára...,
 azóta köveket dobál a Drina, s forintban,
 dinárban számolva is apad az ünnep-
 nap, apad az ember, apad a halban a
 hús, s apad a széttörtlen száлка.
 S míg Lotika csukja-nyitja házát,
 s ügyel a pókerarcra is, a víz kimossa
 belőle minden álmát, megmarad ő s
 marad a nagy szemű kavics. Ősszel
 már fáradt s aztán szétbonthatatlan
 selyemkötelek közt föl-le jár, ezer-
 kilencszáz... – dadogja – (mennyi?),
 mennyi is? – s szemében végül összeáll
 ház, halott, fű, macska, kapualj s hozzá
 a szabály, ezernyi házszabály...

Lukácsy Sándor

A TEMPLOMRABLÓ IMÁDSÁGA

Petőfi egyik legszebb, legmerészebb, legmodernebb verse, a FELHŐK egy darabja, így hangzik:

*„Itt állok a rónaközépen,
 Mint a szobor, merően.
 A pusztát síri csend fődé el,
 Mint elfödik a halottat szemfödéll.
 Nagy messze tőlem egy ember kaszál;
 Mostan megáll,
 S köszörűli a kaszát...
 Pengése hozzám nem hallatszik át,
 Csak azt látom, mint mozd a kéz.*

*És most idenéz,
Engem bámul, de én szemem sem mozdítom...
Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?”*

Némileg Petőfiéhez hasonló helyzetben találjuk Szindbádöt Krúdy PURGATÓRIUM-ának vége felé. Ő persze nem a puszta közepén áll, hanem a főváros ligeti padján üldögél. Petőfi rónaságán nincs semmi szín, a paraszton kívül semmi látnivaló; a vers egyetlen vizuális képe (szemfödél) auditív elemhez társul, s az is negatív, életem túli: siri csend. Krúdy ligete színpompás, jövés-menés visz belé elevevését. „A hosszú ősznek ideje volt, hogy mindenféle színváltozást megpróbáljon a legpirosabbtól a legfakóbbig. A ligetben volt egy bokor, amelynek olyan gyöngyei voltak pirosból, hogy az ember megállott messzire, a fák sárgulása pedig szinte természetfölötti volt... Közömbös asszonyok sepergették a faleveleket a környéken, néha elment egy fogat, egy autó vagy tejeskocsi...”

A szituációban mégis van valami közös. Petőfi is, Krúdy is magányos; az emberek világával csak az köti össze őket, hogy figyelő tekintetet vetnek rá, egyikük a parasztra, másikuk a Stefánia út gyér közönségére. A figyelem kölcsönös: a paraszt nézi a költőt, a liget népe látja a padon üldögélőt, a tekintetek innét oda, onnét ide járnak, s a szemlélők egyszersmind megszemlélték; de ez a vizuális szál testetlenül vékony és könnyen szétszakadó, mert távol van a paraszt, távol a sétány személyzete.

A rokon szituációban rokon gondolatok Petőfi is, Krúdy is azon tűnődik, mi járhat a fejében annak, aki látja és nézi a magányosan álldogálót, a magányosan üldögélőt. Petőfi, a parasztról: „*Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?”*

Krúdy: „*Vajon kihez hasonlítottam, ha valaki szemügyre vett a távoli sétányútról?...*

Kihez hasonlítottam a magános padon?

Társaitól elmaradt, fogságba esett darumadárhoz.

...tán egy nagyra törekvő, de elbukott regényhőshöz hasonlítok... Regényhőshöz hasonlítok itt a mellékúton, ahonnan óvatosan gusztálom az embereket...

Nem hasonlítok regényhőshöz...

De hát akkor kihez hasonlítok, ha valaki erre megy, megnéz, és fogalmat akar alkotni magában a látványról, melyet nyújtottam?

Kihez? – szólalt meg bennem az ábrándtalan hang – megmondom mindjárt, kihez. Egy leplezett svindlerhez, egy tetten ért hamiskártyáshoz, egy vén, talaját vesztett szélhámoshoz...”

A költő és a prózaköltő egyaránt arra vágyik, hogy föltáruljon az emberek előtt, s kíváncsian kérdezi, vajon meglátják-e azok benne azt, amit egyikük és másikuk a legfontosabbnak tart magában: Petőfi a *gondolkodást*, Krúdy a *hasonlítást*, személyiségük lényegét.

A lényeg azonban mindkettejükénél titok marad. Petőfi nem mondja meg a versben, min gondolkodik; Krúdy többféle hasonlattal próbál önmeghatározást adni, de a hasonlítások különbözők, kioltják egymást.

*

Egyetlen magyar író sem írt annyi hasonlatot, mint Krúdy.

A köznapi szemléletből vett, mintegy kézenfekvő és némileg köznyelvi hasonlatok viszonylag ritkák: „...szeplős volt az arca, mint a pulykatojás.” (N. N. 156)¹ Krúdy inkább a távoli, meglepő kapcsolatokat kereste: „...a haja már szürke volt, mint a zajló Duna felett csapongó jégsírály szárnya.” (SZ I. 150) „...a háztetőkön a hó úgy világít, mint az alsósoknyák fodra.” (AR 384) „...lágylélegzése a hölgynek, mint tearószakoszorú helyezkedett Rezeda úr fejére.” (VP 156)

Hasonlatokért Krúdy tekintete bekalandozta a természetnek szinte az egész világát. „Olyan piros volt a barna nő melle és válla, mint az ecetfa dércsípte virága.” (ÖU 441) „...hamvas haja friss, mint a lekaszált sarjú.” (SZ I. 316) „A nők az életem ösvényén olyan áldottak voltak, mint őszkor a gyümölcsfák.” (ÖU 444) Az állatokról részletes természetrajzi kézikönyvet lehetne összeállítani Krúdy hasonlataiból. „Az ágy alól a csizmahúzó kandikált, mint egy leskelődő kiskutya.” (SZ I. 427) „A sovány szekrény ajtaja úgy sírt, mint egy elkergetett macska a háztetőn.” (SZ II. 74) „...a nők úgy tették magukat, mint a lucernásban ülő nyúl.” (N. N. 190) Az árnyék „ingott, mintha róka mozgatná lompos farkát”. (ÚT 60) A nagymama, „bár fukar volt, mint a vidra, tizenkét gyertyát gyújtott meg ódon gyertyatartókban”. (B 83) „A szeme oly fényes volt, mint a patkányé.” (VP 193) „Az ollóska csak csippentett, mintha egy madár szólalt volna meg kalitkájában.” (USZ I. 249) „Vénasszony kotorja helyét a tűzhely közelében, mint a tyúk, mielőtt tojna.” (N. N. 86) „...kivégezték a lelkemet, mint egy csirkét.” (B 95) A kémények „úgy nyúltak fel, mint a gúnár nyaka”. (ÚT 13) „...halkan közeledve, mint a galamb kering az udvar fölött.” (N. N. 133) „...félíg megfagyottan, mint egy őszi veréb a fán, gunnyasztott ablakok alatt.” (AR 384) „Szindbád úgy állott a heverő nők fölött, mint valamely halászgató gólya.” (SZ II. 53) „...olyan begyesen sétált, mint a varjú a jégen.” (USZ I. 15) „...az őszi szél úgy cseveg, mint a szarka a sövényben.” (N. N. 173) „Szorgalmas, mint a barna rigó, amely a fűben kertészkedik.” (KL 235) „...kis mosolygás üldögél a szája szögletében, mint a pintyőke.” (N. N. 174–175) A kedv „kiszámíthatatlan volt, mint a cinke ugrása a téli bokrokon”. (PN 128) „A főerdész úrnak olyan piros volt a bekecse, mint a forrázott rák színe.” (SZ I. 30) „...úgy figyeltem magát, mint az üveg alatt a skorpiót.” (ÖU 394) „Csinosi úgy dongott a hölgy körül, mint a darázs a virágon.” (PN 176) A hid „mint egy nagy pók terpeszkedett hosszú lábaival a Poprád felett”. (SZ I. 25) „...pirosan lobogtak a hasábfák lángjai, mint a lepkék.” (ÚT 14) – Az idézgetéssel korántsem merítettem ki Krúdy bestiariumiának gazdagságát. Van abban még sok más; néhány kivétellel (majom, gazella, teve, leopárd, cethal) valamennyi hazai állat: agár, komondor, juhászkutya, vadászkutya, rendőrkutya, csikó, malac, kos, bárány, egér, őz, farkas, sünn, borz, hörcsög, fecske, fűj, fülemüle, tűzok, vadlúd, kócsag, daru, hatyú, sólyom, bagoly, aranyhal, ponty, kigyó, béka, szitakötő, éji bogár, pille, szű.

Ezek a hasonlatok többnyire szemléltetők és mindig képzeletmozdítók, az embert és tulajdonságait (piros testszín, fényes szem), cselekvését (mosolygás), viselkedését (tettetés), környezetének tárgyait (hid, kémény, bekecs stb.) és jelenségeit (őszi szél) segítenek fölidézni természeti képekkel.

A hasonlatok egy másik csoportjában Krúdy – épp ellenkezőleg – az emberi világból veszi anyagát, emberekhez hasonlít természeti dolgokat. „A torony, mint egy nagy, barna, idegen katona nézett szembe Szindbáddal.” (SZ I. 46) „A folyócska titokzatosan surrant tova a kertek alatt, mint egy nesztelen járású éjjeli vándor.” (SZ I. 49) „...megviseltek voltak a fák, mint akár a télvízelt járó bocskorok és a bójtölő emberek.” (SZ II. 16) „...a potrohos hajó olyan méltóságteljesen evickélt tova, mint egy kövér pap.” (SZ I. 185)² „...a dombon úgy égtek a gyertyácskák, mint az ég csillagaival kacérkodó falusi lányok szemei.” (AR 315) „...a katonafejfák olyan komoran állongtak körülöttünk, mint becsületben megöszült férfiak.” (AR 278) „...napról napra beljebb bátorkodott az őszi idő, mint a vén cigány a kocsmába.” (N. N. 195)

Krúdy hasonlatai, akár a természeti, akár az emberi körből, többnyire roppant érzékletesek, s az író – hajlama és ambíciója szerint – gondoskodik róla, hogy valamennyi érzékszervünket foglalkoztassa. Legtöbb hasonlata persze vizuális jellegű, de van auditív és egyéb is. „...gyorsan pattogva – mint csendes tó vizén a tavaszi zápor – szólalt meg egy kis csengő.” (SZ I. 57) „A kendőjének – vagy a nyakának – almaillata volt, mint télen a

kamaráknak.” (AR 293) A paradicsomlevesnek „csak annyi az íze, mint annak a csóknak, amelyet megszokásból váltanak férfiak és nők egymással”. (SZ II. 30) „...a kezének az érintése, mint a fülemüle fészékének puhasága.” (AR 315)

Az eddig bemutatott hasonlatokban a comparatio mindkét oldalán a természeti vagy emberi világ reális elemei helyezkednek el; máskor az egyik vagy a másik oldalra elvont fogalom kerül. „...a gondolatok, mint búcsúzó vándormadarak, mind ritkábban, mind messzebbre szállongtak körülötte.” (SZ I. 149) Ez a példa a hagyományos hasonlatok körébe tartozik: szemléltet; megfordítva: nincs szó szemléltetésről. „...az enyhe délutáni szél újra játszadozott a lehullott levelekkel, mint a gondolat, amely az elmúlt ifjúságot körülborongja.” (AR 403)

Ez a második típus a modernebb, de nem előzmény nélküli a XX. században. Ilyen volt már Petőfinél AZ APOSTOL tónusadó első hasonlata: „Olyan fekete a világ, Mint a kibérlett lelküsméret.” Rokonait megtaláljuk Krúdy lapjain. „Fent a bástyalépcsőnél gázláng libegett, mint az álomtalan lelküsméret.” (ÖU 233) „...távolban gurult egy kocsi, mint lassan szunnyadó lelküsméret.” (AR 308)

Krúdy szívesen és gyakran élt az efféle hasonlításnak mind a két típusával. Absztrakt hasonlított – konkrét hasonlító: „...régi boldog órák, tüneményes napok emléke surrant Szindbád szívébe, mint fészékbe búvik a fecske.” (SZ I. 386) A fájdalom „oly magányos, mint a szél a temető felett”. (AR 416) A cinizmus „úgy elszökött cellájából, mint egy hűtlen macska”. (ÖU 374) Konkrét hasonlított – absztrakt hasonlító: „...kályhánkban piroslik egy parázs, mint az emlékezet.” (AR 295) „Az újhald, mint valami nagyon távoli reménység tünedezett fel és le.” (KL 200) „Kis hidak alatt láthatatlan vizek mélyen aludtak, mint az elfelejtés.” (ÖU 365)

Krúdy hasonlatteremtő fantáziája kifogyhatatlan. Sohasem ismétli magát, azonos hasonlítotthoz más-más hasonlító társít. Ha a női harisnya világoszöld, akkor olyan, „mint a mély erdőben futó patak” (AR 341), ha sötétzöld, „mint a rétek alkonyati szélben” (uo.), ha kék, „mint a japán lepke” (PN 168), a nagymama harisnyája „elnyúlott, mint egy cica, amelynek hátát simogatják” (uo). Megfordítva: azonos hasonlító többféle hasonlítottnak lehet párja. Az álmok: „mint valamely elröppent lepke”. (SZ II. 154) „...a színes cukorkák felrepülni látszottak, mint játékos lepkék.” (ÜT 18) „...megvártam, hogy az alkalom letelepedjék rám, mint egy delelő lepke.” (Uo. 20)

A hasonlatok bejárják a jelenségek minden tartományát. Gyakori bennük az olyan elem, amelyet költőinek szokás nevezni: „...a nemes érzelem úgy csengett, mint a folyó felett egy távoli kis harang szava.” (SZ I. 381) „...halkan tett-vett a házában, mint az ifjú csermely él a vén fatönkék alatt.” (AR 298) Klára ábrándos tekintete „olyan volt, mint a kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidéken, ahol még a lapályon elnyúló réteken gyenge köd úszik”. (VP 55) De nem idegen Krúdytól a trivialitás világa sem. A búcsús asszonyok az út porától megfeketedtek, „mint a fazekak valamely nagy konyhán”. (SZ II. 53) A kántorok hangja reszket a temetésen, „mint a fagyoskáposzta”. (KL 194) „A nagymama napjai meg voltak számlálva, mint a tojások a kamrában.” (B 83) „A hegy novemberben oly csendes, mint egy szár az vadásztarisnya.” (B 92) A jókedv „az asztal alá gurul, mint egy leszakadt nadrággomb”. (N. 115)

Nemritkán olyan távoli képzeteket von össze a hasonlat, hogy az olvasó a meglepetés esztétikai élményében részesül. „A hold áttetszően bolyongott a láthatáron, mint egy heptikás mezőőr.” (B 82) A fáról lehulló diók „olyan hangot hallattak, mintha zsványok járnának az udvaron”. (USZ I. 362) „A téli éjszaka úgy fülelt körülöttük, mint egy alvást színlelő öreg titkosrendőr a hamiskártyások tanyáján.” (ÖU 396) „Az ősz hosszú volt, mint egy fénylő, vörös női hajszál.” (B 27) „...megérkezett a nyári hajnal, mint egy csengő-bongó komédiaskocsi.”

(N. N. 150) A denevér „*mintha jelt adna valakinek, mint egysötét rakéta*”. (N. N. 141) „*Pirult a paprika, mint az ünnepnapok neve a kalendáriumban*.” (N. N. 144) Don Kihóte „*mindig olyan nyugodt volt, mint egy kakukkos óra*”. (B 121) Az ifjúság elmúlt, „*mint egy különös, emlékezetes operai előadás a régi Nemzetiben*”. (AR 329) „*...a kémények a háztetőn szinte féloldatra dőltek, mint a történelmi regényekben*.” (AR 298)

Jól megfigyelhetjük ezeken a példákon – és Krúdy számtalan más hasonlatán – az író teremtőerejét. Amit Max Black a metaforáról mond: hogy az nem már meglévő hasonlóságot használ ki, hanem megteremt a hasonlóságot – az a hasonlatra is áll, Krúdy sok-sok hasonlatára mindenképpen.

Krúdy szerette megnövelni hasonlatai terjedelmét, cselekvéssel dúsitani, szinte mininovellákká. A nők „*úgy suhantak tova, mint az amerikai nagy folyam habjai a moziképeken...*” (egyszerű hasonlat), „*vagy másképpen: mint egy madártoll, amelyet az ember a negyedik emelet ablakából lát tovaúszni az utca felett...*” (itt meg lehetne állni, de következik a bővítés), „*miközben azt találgatja, hogyan került a nagyváros atmoszférájába szarkatoll, holott a szarka csak falun szeret lakni, a sөvényre felúlni és benézegetni az udvarokba, ahol szép, megtermelt és ringó-ringatózó parasztlányok, menyecskek felkiáltanak: vendég jön! Mert a szarka a sөvényen azt jelenti*”. (SZ I. 136) „*Hogy a fehéreműiek a szekrényekben mind rendben legyenek, a hervadó virágcserepeket frissekkel cserélje ki a városi kertész a vaskosaras ablakokban, a dal halkán, elmosódottan harangozzék a spinéten, a padló mindig frissen legyen sírólva a házában, még az ágy alatt és a szobasarkokban is, az imakönyv mellett mindig akadjon egy jó könyv a háznál, amely elmulattat, megvigasztal, észrevétlenül folderít, mint a fekete színpadi függöny mögött a háttérben, a színdarab végeztével, kis kunyhó előtt, rokka mellett látható az élőkép, mely az üldözött szerelmesek további sorsát ábrázolja: így élt Hermina...*” (AR 372)

Ezek a cselekvényes amplifikációk, elcsavargó betétek, apró történetkék, melyek körülindázzák az elbeszélés törzsét, persze nem történnek meg, hiszen csak hasonlatok. Ezt Krúdy igen gyakran azzal hangsúlyozza, hogy a „*mint*” helyett a „*mintha*” kötőszót használja. Néha még a szemléletesség szolgálatában: „*oly aggódalmasan öntött a flaskóból, mintha recept szerint mérné az orvosságot*” (ÖU 390); de az ilyen hasonlat többnyire a reálisból az irreálisba vezet, megtörténtet meg nem történttel, valót valótlannal kapcsol össze, s ezáltal a szövegnek libegő és irizáló bizonytalanságot ad. „*Egy domboldalon valóban ott volt a régi kert, most fehér a hótól, mintha hajdani szüzességével kacérkodna hervadt dáma*.” (SZ I. 155) Nem kacérkodik, csak *mintha*... Ez az eljárás nem Krúdy találmánya; Széles Klára kimutatta, milyen fontos szerepe volt a dúlt lelkű Vajda János költészetében; de valószínű, hogy senki sem élt vele oly sűrűn, mint Krúdy. A jégen korcsolyázó fiúk „*olyan gyorsan igyekeztek előre meg körbe, mintha rettegnének a magas part hórongyokkal borított cserjéi mögött bujdosó holdvilágtól*”. (VP 31) „*Fényfoltok tűntek fel a szürke tó vizén, mintha egy játékos gyermek katonatükrével játszadozna az erdőszélen*.” (N. N. 150) „*...a zsalugáter mögött madarak szólaltak meg, mintha most érkezett volna a posta, csupa nagyszerű hírrel*.” (N. N. 193) „*A leány szeme világított a sötétben, mintha egy égből elkergetett angyal viaskodna igazáért*.” (ÖU 396)

A „*mintha*” sajátos fénytörésbe vonja Krúdy elbeszéléseit, s ez annyira illet látásmódjához, hogy egy mondatban vagy egy passzusban kétszer-háromszor is rájárt a tolla. „*A búbos kövezet a kapu előtt rejtelmesen döngött, mintha temérdek föld alatti lakó tanýázna odalent, a lépcső kanyarogva merészkedett a magosba, holott úgy ingadozott, mintha leginkább leszakadni szeretne*.” (VP 14) „*A régi kis sörházban oly csendesség honolt, mintha egy másik városba valók volnának a fekete tornyok, aluszékony barna bástyák és visszhangos fedett hidak, amelyekben úgy kopogott a lépés, mintha az út innen a másvilágba vezetne, a gyön-*

gén beszűrődő világosságban régi szentek és főurak életnagyságú, fába festett képei örködtek a híd belsejében, egy piros bajszú király a híd közepén egy kalácsképű és hosszú orrú asszonyságot térdepeltet a lábainál. Egy bocskoros öregember lóháton ment végig a hídon. A messzeségben a fekete tornyok harangjai úgy viaskodtak egymással a magasságban, mintha fehér sólymok harcolnának a ragyogó, felhőzellen égboltozat alatt.” (AR 345) Harangszó és sólymok harca: abban a világban, amelyet Krúdy végtelen fantáziája teremtett, minden, a legmerészebb kapcsolat is lehetséges. Persze csak *mintha*...

Van olyan novellája, melyben a (röviden elmondható) valóságos cselekvényt véges-végig „mintha” kezdetű hasonlatokba foglalt *látszatcselekvések* kísérik. Szultán – Szindbád alakmása – megérkezik egy városba. (Krúdy hősei rendszerint megérkeznek.) Találkozik egy régi asszonnyal, udvarol neki, megcsókolja – ennyi a történet. Hogy mi zajlik ezalatt a lelkekben, hasonlatokból tudjuk meg. A nő arckifejezése a találkozáskor olyan, „mintha valamelyik gyereke disteritiszben feküdnék”. Beszélgetés közben „Szultán olyanformán bólogatott, mintha mindezeket a panaszokat majd jegyzőkönyvbe foglalná, hogy a megfelelő helyen – valamely királyi hatóságnál – előterjessze”. A férfi közeledésének első jelére a nőnek „megint csak olyan aggodalmas lett az arca, mintha vörhenyben feküdnének a gyerekei”. Együtt megnézik a karácsonyfát, mely úgy áll „kiterjesztett karjaival, mintha megáldaná mindazokat a játékszereket, amelyeket a gyermekek alatta elhelyeztek”. A férfi a nő keze után nyúl, mire „az asszony arca olyan kétségbeesett lett, mintha már haldokolnának is a gyerekei”. Leülnek egymás mellé. „Az asszony hátrább húzódott a kanapén, mintha a lovag szakállából kipattanó szikrák elől menekülne.” Szóba kerülnek Szultán régi szerelmei, az asszony vetélytársai. „Most már aggódni kezdett egykori barátnői miatt, mintha azokat valamely veszedelem fenyegetné.” A veszély inkább őt, az asszonyt fenyegeti, és utol is éri: a férfi megcsókolja a karácsonyfa alatt. A nő „maga elé meredt, mintha hirtelen a másvilágra került volna”. És végre egy igazi hasonlat: „Egy hang se hagyta el a torkát a bőszerű férfi támadására, mint egy halálosan megsebesült őz, túrta annak csókjait és simogatásait.” (USZ I. 6–9)

Hogy a hasonlatoknak milyen páratlan gazdagsága és változatossága várja Krúdy olvasóját, akkor méltányolhatjuk igazán, ha egy nagyobb, összefüggő passzusát vesszük szemügyre. Tíz búcsús asszonyt ír le. Ahogyan: az a bravúr.

„Az ároksparton olyanformán feküdt egy asszony, mint a kelőkenyér, amely abrosszal van letakarva, és azt várja, hogy mikor kezd zümmögni a hajnali légy az ablakon... Amott egy másik kiflívé vagy holdsarlóvá alakult át álmában, és olyan izesen mutatkozik a dereka, mint valamely kalácsé, amellyel a vándorlegény az első lopást elkövetni akarja. És egy harmadik, egy öreg, a bokor aljában, a fülledt nyári éjben is okulárés, ködös téli alkonyt lehel magából, amikor a napraforgó szára is nehéz, fojtó szagot terjesztget a tűzrakásról. És a negyedik olyan szélesen terpeszkedik el a rét fűvén, mint valamely dudva, amely széles levelei alá rejtje a gyíkokat, szarvasbogarakat, békákat. És az ötödik rózsafának látszik, amelynek a fejét a gondos kertészek eldugdosták a föld alá a hideg időjárás elől, és a rózsafa feje olyanokat álmodik, amely álmokat sohase mondanak el senkinek. A hatodik csak úgy aludt, mint egy üres tarisznya, amelyben legfeljebb az emlékezetes szagokat kereshetnék az egerek. A hetedik kinyitotta a száját, mintha gyermekkorát álmodni, amikor a tanítónő hangja után az A betűt kell ismétlni. A nyolcadik összekulcsolta lábszárait, mintha attól félne, hogy egér vagy béka surran be a testébe alvása alatt. A kilencedik úgy hortyogott, mint a téli éjszaka, amikor az alvó hirtelen felébredve a kapuhoz siet, mintha onnan hallana valamely dörömbölést, pedig a saját hortyogása volt az, amelytől felébredt. A tizediknek végre sikerült üstökön ragadni az ördögöt, egy árva csalán alakjában...” (SZ II. 57–58)

Bori Imre egész fejezetet szentelt annak a megfigyelésének, hogy a Krúdy-művek

lényeges mondanivalóját gyakran nem az epikus előadás, hanem a szövegháttér tartalmazza: az önálló életre kelt hasonlatok, makacsul egy képzetkörben mozgó jelzők, „asszociációs láncok”, melyek fölébe kerekednek az elbeszélte cselekvénynek, s az igazi jelentést hordozzák. Krúdy e módszerét egy példával illusztrálom.

Egyik legnagyobb – noha nem méltányolt – művészi teljesítménye: A HELYETTES HALOTT. Először az 1919. évi MIKSZÁTH ALMANACH-ban jelent meg, majd AZ AKASZTOTT EMBER címváltozattal többször is.

A történet mindössze ennyi: egy asztaltársaság négy tagja – a bohóc, a költő, az öregember és a narrátor – Szerafin kisasszonyt szereti, s mivel már eleget szenvedtek szenvedélyük miatt, sorban öngyilkosságot követnek el, kivéve a narrátort, aki helyett egy idegen akasztja föl magát.

Erre a vékony szátra fűződnek fel a kis remekmű hasonlatai. Nem egyneműek, inkább szertekalandozók, de többségük az elbeszélés mélyrétegeit tárja fel. Ide írom sorban valamennyit.

Incipit: „*Akkoriban nem nagyon tudtunk aludni, mert mindig Szerecsenfő Szerafin arcára gondoltunk – én is, és ő is, sőt talán mások is, akiknek gondolatait nem ismertük, mint az idegen országbeli madarakat.*” A kisasszony szeme „*úgy sugárzott, mint a magnézium*”. Szép volt szenvedni a nőért, „*mint a rőt szakállú, cirkszó nyugalmasságú, meglelt férfiak, ha egyszer egy kontyszalagot találnak az élet őszi mezőjén a madáríjesztőre kötözve, s azt képzelik vala, hogy ez a jeladás az élet újból való megkezdéséhez*”. „*...négykézláb szaladtam, és hiába korholtam magam, hogy oly ostoba vagyok, mint tavasszal a him kutya.*” „*...úgy szedegettük össze Szerafinról maradt emlékeinket, mint zivataros éjszakán az országúton elhullajtott aranyainkat.*” „*...az el-lágyulást a háztetőre dobtuk, mint egy elrongyolódott báli cipőt.*” Szerafin „*a szemünkbe pottyantotta lényét, mint a fecske fészekből, hogy megvakuljunk, s ne lássunk mást, mint őt, mindig csak barackvirágszínű arcát és kis keblét, amelyhez oly alázatosan küszött a kéz, mint a templomrabló imádsága*”.

Még csak az első két lap szövege pergett le, és máris nyolc hasonlat. Képzeteik megteremtük – inkább, mint a történet közlő mondatai – az elbeszélés erotikus-bánatos-öreges-morbid hangulatát, a lényegét: idegenség, gyorsan elvillanó fény, madáríjesztőn babráló férfiak, koslató him kutya, elvesztett érték, rongyos báli cipő, a fecske piszka – és végül a nyolcadik hasonlat. Előképe megvolt már a JÓZSEFVÁROSI EMLÉK című novellában (1917): Prépostvári „*Felkúszott az ablakig, kétszer felejtethetetlenül szájon csókolta [Jankát], majd a lábát kérte, amellyel eljáradozott, mint a szentségtartóval a templomrabló, mielőtt végleg elrabolná*”. A hasonlat itt még csak bizarr ötlet; két év múlva, A HELYETTES HALOTT írásakor találja meg Krúdy azt az alakot, mellyel a férfinyelkedésnek két pólusát, az áhitatos nőtiszteletet és a rablósándékú nőkívánást tömören egybe tudta foglalni: költőien és merészen, de mindenekelett pontosan, és – kötőszóval, névelővel együtt – mindössze négy szóban.

Halálos történetet olvasunk, máris sejteni a következő hasonlat: a Bohóc „*úgy ült az asztal végén, mint egy holttest*”. Szerafinra emlékezik: „*A szívemből az ő illata áramlott felém, mint a befűzött virágszalé.*” A Költő szíve, mióta Szerafint megismerte, olyan, „*mint egy megtérbolyodott komédiás*”. Az öregember a saját szívét darabolja föl, „*mint egy eszeveszett mézsáros hűtlen kedvese húsát*”, majd összegörnyed, „*mint az engedelmes halott*”. A narrátor (jelenleg ő birja Szerafin kegyeit) sajnálja öngyilkos társait: „*Fájt, mint a kés, hogy nekem boldognak kell lennem*”, de tudja, hogy nem lehet sokáig boldog: „*az egész élet úgy fájt, mint a kígyómárás*”. Másnap, ébredéskor: „*A mámor még az ágyam szélén üldögélt, mint egy halottvirrasztó.*” „*Olyan nehezen tértem magamhoz, mintha ólmot kellene felhúzógnom a*

tenger fenekéről.” „...a kora őszi napba néztem, amely vörös volt, mint a szemem.” Egy lovas pillant meg: „Öreg és szomorú volt a lovas, mintha elkésett volna valahonnan, hol egy rettenetes bűnt kellett volna megakadályozni.” A narrátor találkozik Szerafinnal: „A szemébe néztem, s engedelmeskedtem, mint az állatszeliídítónőnek.” Szerafin „olyan komolyan és mélységesen nézett rám, mint a tenger a holdba”. Uzsonnázni mennek a kertvendéglőbe, nézegetik a „szívfájdalom módjára könnyű ködben remegő erdei virágokat”; a vendéglő udvarán ott találják az idegen férfit, „félíg elszáradt repkények, koporsószeg módjára kopogó vadgesztenyék és csalódott lombok alatt”. Az idegen „vörösborra mintha vér lett volna, amelyet a vércse hozott, amely a közelben vijjogott”. Szerafin megborzongott, „mintha egérre lépett volna”. Az idegen az erdő felé indul az udvarról – az elbeszélés itt lép át a fantasztkumba, innentől válik kísértetiessé. „Le nem tudtam venni távolodó hátáról a szemem... Hirtelen azt képzeltem, hogy az én hátam, amely most végképp eltávolodik az erdő felé. Mégpedig fokozatosan az ifjúságból az öregségbe. Egyik percben hetyke és vakmerő volt ez a hát, szinte táncra ringott, mint egy győzedelmes ifjú bálkirály háta, amely után könnybe borult szemmel néznek az elhagyott nők, zsebkendőt tépnek, és otthon sírógörcsöket kapnak.” Ilyen volt az ifjúság, a férfikor, mely közönyösen bánik a nőekkel. „Majd váratlanul megrokkant a hát. A vőfélyek, örökös vőlegények és előtáncosok háta a földre zuhant egy lépésnél, mint egy tarisznya.” A hát eltűnik az erdőben. „Én mentem el innen. Én! – Az árnyék, amely helyemen maradt, már nem tud sikoltani.”

A narrátor öngyilkosságra készül, el kell búcsúznia Szerafintól. A búcsú szavaitól „riadoztam fél éjszaka, mintha a viharban eltévedt madarak zörgették volna meg ablakomat”. Az erdőben, még együtt, ráakadnak az idegen férfi fölakasztott holttestére: „a levegőben két kopott és szomorú lábszár lengett. Olyanok voltak ezek a cipők, mintha a világ végéről jöttek volna”.

Ez az utolsó hasonlat. Szerafin ijedtében elfut, a narrátornak elmegy a kedve a haláltól. Női jelenlét nélkül nem érdemes meggyilkolnia magát, és különben is minek? hisz meghalt helyette a helyettes halott.

*

Krúdynak két ideje, három világa van.

Történetei (a nagy többség) saját jelenkorában játszódnak, az olvasó mégis úgy érzi, hogy sokkal régebben. Proustot szokás emlegetni, bár a két író időszemlélete toto coelo különbözik, de ezt eddig csak Mészöly Miklós mondta ki. (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 278–279. o.) A francia író – mondom én – földézi a múltat, s elmerül benne; Krúdy megőrzi a múlt különvalóságát, és csak idézget belőle. Proust az életére emlékezik; Krúdy múltja irodalmi múlt.

Tág vonalakkal körül lehet határolni: a biedermeier. Krúdy egy helyt részletesen leírja szinterét és kellékeit.

„Szindbád a régies szalonban, amelynek falán nem egy megholt osztrák császár és főherceg képe díszlett (a család mindig dimasztiaipárti volt), természetesen a Mariett környékén foglalt helyet csüörtörtökön délután, mert Georginába volt szerelmes.

A császárpáros, aranyozott bútorok kissé megkopott fényben ragyogtak, és az antikásznak valami olyan zománca volt itt mindenben, amely már szinte keresettnak látszott. Kerek rózsakoszorús rámak közé akasztott női fejek, parókás, nyírott bajuszú urak a falakon. Fehér kabátban a fiatal császár, és nem messzire, csaknem a terem főhelyén egy rózsaszínű arcú Metternich hercegnő, aki abroncsszoknyában, ékszeresen uralkodott a szalon fölött. A kép sarkában a hercegi család címere. Fehér bóbítás, szenveteg arcú német szobaleány, egy inasruhába öltözött, strázsamester

bajuszu idős férfiú tekintélyesen és unottan jártak a vendégek körül, akik Szindbádon kívül még doktor Corvinusz nevű férfiből (akit Szindbád magában csodadoktornak nevezett) és egy igen előkelő tartású, idősebb grófnőből állottak.”

A leírás végeztével Krúdy megjelöli a forrást, és megnevezi a kort: „Regényekben és színdarabokban számtalanszor le voltak írva a Pálháziakéhoz hasonló szalonok. Ezeket egy divat szülte és egy divat tartotta életben, a Biedermeier.” (SZ I. 230–231)

Ebből a korból Krúdy ritkán tesz kirándulást, többnyire csak álmában. „Szindbád egyszer azt álmodta, hogy király lett, fiatal király, Ó-Anglia fénykorában, talán tizennyolc esztendő volt, és könnyű, hegyes orrú cipőben, selyemzubbonykában járt-kelt. A haja hosszú volt és furtos. A szeme csillogott, nevetett, sárga, gyönyörű aranypénzeket eregetett ki az ujjai között, és víg, csillogó hangon beszélt. Könnyű, fiatal, boldog és pompás volt álmában, mint egy napkeleti lélek. Az urak VII. Henrik korabeli jelmezben jártak körülötte egy nagy teraszon, a nők uszályos selyemruhában, fehér, magas, fűzős cipőik felett szoknyájukat felemelve hajlongtak előtte bodros fejükkel, amerre ment. Fehér harisnyáikat sokáig látta, még akkor is, midőn királyi álmából felébredve, fáradt tagjait sorban megmozgatta. Egy sor fehér harisnyás női láb maradt meg legtovább az álmából. És miközben fakó, bús-komoly, halottszerű arcát reggel a tükörben megpillantotta, egy kissé elgondolkozott azon, hogy az éjjel fiatal király volt. Végül pedig az jutott eszébe, hogy miután már mindent megpróbált e világon, tehát nemsokára meg fog halni.” (SZ I. 325)

Krúdynál a múlt nem mosódik össze a jelennel, hanem beékelődik abba. Rend szerint hasonlatok által.

Ezek gyakran utalnak Krúdy múltjának irodalmi eredetére. A ház „álmodozó hársfák között álldogált, mint a regényekben, amelyeket Szindbád fiatal korában olvasott”. (SZ I. 349) Nemritkán azt is megtudjuk, miféle olvasmányok voltak ezek. „A nagy Dunán sikongó kísérteteket kergetett a szélvész, mint Jósika Miklós Abafijában.” (AR 274) Az ősi ház olyan volt, „mintha egy Jókai-regényből metszették volna”. (N. N. 113) „A borbélytányérok zörögtek a szélben, mint Don Gunárosz [= Lauka Gusztáv] verseiben.” (AR 289) „Olyan bajusza volt, mint a muskétásnak lehetett a Dumas regényében.” (AR 289) A vendégek „úgy tűntek fel, mintha [...] Dickens postakocsiján, a Pickwick Clubból érkeztek volna”. (USZ II. 297) A biedermeier kor jellegzetes írójának, Andersennek a neve több hasonlatba is bekerült: „A kémények olyan komoran füstölögtek, mint az Andersen-mesékben.” (VP 190) „A fehér kályhában mint egy Andersen-mese, pittegett-pattogott a tűz.” (AR 271) „...hosszú szőrű lovacskaik mellett bandukoltak a fa-szállító tótok, mintha Andersen meséiből megindulnának egyszerre a hőemberek.” (SZ I. 150)

Gyakoribb, hogy a múlt művészeti alkotások formájában jelenik meg. Estella „kis kendőt tartott a kezében, mint azon az olajfestményen, amelyet leánykorában festett róla egy vándorpiktor”. (AR 294) „Az arcoska olyan üde és kellemes volt, mint a múlt századbeli hercegek vagy lordok feleségeinek arcképei az aranyozott bőrtokban.” (SZ I. 207–208) A kékfestő „olyan egyszerű embernek látszott, mintha azokkal az olajnyomatú szentképekkel volna rokonságban, amelyeket felvidéki vásárokon árulnak”. (SZ II. 19) „...a kert végében napernyője alatt, mint egy német képeslapból való illusztráció, Rozina állott.” (SZ I. 379) „A püspök karcsú, halovány, finom öregember volt, mint egy művészi iniciálé-betű valamely ritka misemondókönyvben.” (SZ II. 41) Az arc „olyanforma volt, mint egy Vexir-kép, amelyet a régi magyar házakban lehetett látni. Előlről tán Deák Ferencet mutatta a kép, de jobb felől nézve bizvást Kossuthot, míg bal oldalról Garibaldit vagy más titkolni való férfit”. (SZ II. 170)

Krúdy művészeti asszociációi rendszerint személyekhez társulnak; az ily módon megjelenített alakokból egész galériát rendezett be, s ebben Szindbádként ő maga is

helyet foglal. „...homlokomat kezembe hajtottam, mint a Childe Harold szerzőjét ábrázolták az egykori acélmetszetek.” (AR 282) Szindbád „olyan formában helyezkedett el az asszony előtt, mint egy Margittay Tihámér képeiről való alak”. (SZ II. 128) „...úgy viseltem eddig elmúlt életemet, mintha valóban egy figura volnék csupán, egy családi lap illusztrációján.” (AR 274) „Emlékszik a képre, asszonyom, amelyet Barabás festett?” – kérdezi Szindbád; a képre, melyen lobogó hajú költő térdepel hölgye előtt. „Ez olajnyomat népszerű volt, sűrűn feltalálható volt a honleányok szalonjaiban. Nos, ilyen térdeplő költők voltunk mi mindannyian...” (AR 329) Egyáltalán: „az egész élet hasonlatos volt egy régi német fametszethez”. (AR 274)

Egy ízben különös behelyettesítés történik élő személy és festett kép között. Szindbád a budavári Mátyás-templomban randevúzik Mitrával, Szent László király üvegképe alatt. A szerelmi eskü után a nő meglepő vallomást tesz. „Milyen különösen érzem magam – mondta, és széltárta karjait, mintha furcsa szédület lepné meg. – Az imádság alatt eltűnt a király arca a háttérben, és helyébe a maga arca emelkedett lassan. Szindbád komolyan, szomorúan nézett reám az üvegfestményről, amíg halkán az esküt végigmondtam. Mozdulatlan arca hasonlított valamely régi szentképhez, amely már századok óta hallgatja az előtte térdeplő nők szenvedését, bánatát, örömét, bűnét.” (SZ I. 358) És Szindbád nem tiltakozik a szokatlan hasonlítás ellen.

Krúdy színterei hasonlatok nélkül is tele vannak a hosszúra nyúlt biedermeier kor házi művészetének tárgyaival: nyakba való medalion, elefántcsont képecskék, régi pasztellek, öreg fotográfiák, hajdani asszonyságok arcmásai, körös-körül festmények. „A falakról kipódrótt bajszú, vérmes képű férfiak féltékenykedve nézettek alá aranyrámáik közül.” (SZ II. 62) „A falon a különböző arcképek ragyogtak aranyrámáikban, mintha frissen borotválkoztak volna ők is.” (SZ II. 129) Egy utcai szoba berendezése: „körül régi bútorok, a falon Majmunka öregapjának a képe, aki már évek óta csupán a falról figyelte a történeteket, másfelé egy halott gyermek képe, akinek valaha nagynénje volt Majmunka, majd egy kis kézimunka üveglap alatt: ugyanannak a halott kisleánynak az emléke. Egy ősz és hallgatag kanári az ablakban. A karosszéken éppen úgy feküdt odadobva a kék hárászkendő, mint legutoljára, mikor Szindbád Majmunkánál látogatóban volt”. (SZ I. 330–331) Minden régi szalon olyan, mint egy antikvárium; Krúdy le is ír egyet. „A kis bolt a bástyafal tövében húzódott meg, és a kirakatban nemcsak ódon kéziratok, de mindenféle régi ékszerek is helyet foglaltak. Násfák, kőszötyűk és láncok, amelyeket kétszáz év előtt viseltek a dámák. Amott egy régi kis biblia, itt egy megsárgult rózsafüzér. Kardok és forgók, bádogdobozokban régi oltárterítők...” Maga a kereskedő „kicsiny, kopasz, pápaszemes emberke volt, az arca ellenben olyan finom, mint egy régi kámea”. (SZ. I. 251)

Az elaggott tárgyak az egykori élet elhagyott kulisszái és kellékei, halottak tárgyai. A képek rég meghaltakat ábrázolnak, az ékszereket halottak viselték. Ami megmaradt utánuk, élettelen és merev. Krúdy ritkán mulasztja el megemlíteni a képek merev ráámait, s az élő szereplők hasonlitanak rájuk. „...a Zöldvári kisasszonyok, mint a családi olajfestmények, mereven és ünnepélyesen ültek.” (ÖU 340–341) Egy régi bazárban, melynek portékáit „már látta Szindbád nagyapja is”, csupa halott tárgy: szőre vesztett hintaló, élettelen gyermekbabák. (SZ II. 211) „Nemde porcelánbaba vagyok, Szindbád?” – kérdezi Szalánczi Edit; „Porcelánbaba egy finom üzletből...” (SZ I. 227) Bori Imre a bábszerűen merev Krúdy-figuráknak egész sorát vezeti elő.

Néha mégis megmozdulnak a múlt dermedt alakjai. Mozgásuk kísértetjárás. Különös őszi éjszakán a holtából életre kelt Szindbád bolyong az ódon városkában, s „a hold veresen álldogál a nyárfa csúcsán, mint egy boros ábrázatú vén éji csavargó”, ilyenkor „az elhagyott szobákban kilépnek kereteikből az olajfestéses arcképek, miután nappal hiába kö-

nyökölnek a rámára, a régi házakban megmozdulnak a szalonszalkán Kisfaludy regéi, a levelek önmaguktól nyílnak föl egy régi költeménynél, emberemlékezet óta álló órák mutatója sétálni kezd, az üres emeleten hangosan, fájdalmasan nyikorog egy ajtó, mintha valaki nem merné állépni a küszöböt...” (SZ I. 349).

Krúdy múltja nem barátságos. Inkább kísérteties, a felidézés gordonkahangja pedig, melyet annyit emlegetnek, gyakran csikorgó.

Jelen idő és múlt idő mellett Krúdy harmadik világa maga a halál. Nem a szívbetegség s az öregedés félelmei közelítették hozzá; jelen volt az már korai műveiben is. Meg kellene egyszer számlálni halottait, öngyilkosait, sokan vannak. Krúdy, mondhatni, otthonosan érezte magát a halál birodalmában.

Minduntalan halottakat látott. A befagyott folyón „a jégtáblák olyanformán emelkedtek ki, mint csatamezőn a halottak”. (SZ I. 237) A vonat lassan gurul, „mintha szerte a hó alatt halottak feküdnének, akiket nem jó felébreszteni”. (SZ I. 153) „...kód lakott a régi erkélyen, mintha régen elhalt polgárnők térnének vissza alkonyattal.” (AR 298) „...a kidőlt fák tovább lombosodnak, mint a holt embernek nőnek a körmei.” (USZ I. 39) „Az elhagyott hidak alatt kidugják lábukat az öngyilkosok a folyóból.” (AR 316–317)

Gyakran szötte hasonlataiba a halál színtereit és rekvizitumait. A fájdalom „oly magányos, mint a szél a temető felett”. (AR 416) „...az utakat magas hó borította, mint az emlékezet könnyei a sírok virágait.” (AR 300) „Rezeda úr legyintett, mint akit kis kétkerékű kocsin visznek a vesztőhelyre.” (ÖU 264) Az ablak előtt „a fehér függöny oly mozdulatlanul feküdt, mint a szemfödél”. (AR 299) Bús téli estéken „az ágy hasonlít a koporsóhoz”. (ÚT 48) Az álom tovaszálló lepkéje „nyugtalanító, mint akár a nők hajába akadt halálfejes pillangó”. (SZ II. 221) „Káposztafejek voltak felrakva a polcra, amelyek a félhomályban úgy tűntek fel, mint a hóhér gyűjteménye.” (ÚT 54) Maga a halál, „mint egy nagy csizmás vén paraszt, bandukol a fagyos, sáros országúton” (AR 292); lassan jár, de mindig váratlanul érkezik, és csodálkozást kelt, „mint a vastag hóbunda, amely reggelre kelve betakarta a tegnapi tájképet”. (N. N. 85)

Krúdy női szívesen járnak szerelmesükkel temetőben. Irma és Rezeda úr „egy délután a temetőbe látogattak el, ahol Irmanak valamely nagyménje várta az angyalok kürtjelét... A temetőt hó borította, és a havas dombok alatt látszólag megállott az élet, mint a hófúvásban a vonat... A sírdombhoz értek, amely oly fehér volt, mint az emlékezet a régi halottakra”. (ÖU 355–356)

„Eszténa megtartotta ígérését, egy délután a bástyán át elvezetett az óvárosi temetőbe.

A falak mellett kővitézek állottak a sírokon, talán békés polgárok síremlékei, akik csak úrnapi körmenetben viseltek páncélt és zörgő fegyvereket. Családi sírboltok sorakoztak buzdító felirásokkal, évszámokkal, amelyek múlt századbeli embereket jelentettek, akik hiába ügyeskedtek, ravaszkodtak, mindhiába törték a fejüket, végül csak idekerültek a szerelmeikkel, amely hübb volt Romeoénál, a kenőasszonyaikkal, akiknek tenyeréből a jó étvágy s az élet áradt, a kártyavetőasszonyokkal, akik a jövővel úgy játszadoztak, mint a macska a papírgolyóbyssal, a felcserrel, aki madárfejjel ült, és hallgatott az életéért kétségbeesetten evező beteg mellett; mind idejöttek a városból, hogy még egyszer találkozzanak a föld alatt a csalók és megcsalottak. Voltak itt kripták, amelyekben bizonyos Rotharideszek és Molitoriszok feküdtek, és a halott nőknek olyan szép keresztnevek volt, hogy a látogató elképzélődött velük.

A kripta, amelynek ajtaját ügyesen félretolta Eszténa, csaknem teljesen üres volt. Lépcsők vezettek a száraz pincébe, és a két kőkoporsó, amely a fal mellett állott, nem foglalt el annyi helyet, hogy egy kisebb lakodalmat ne lehetett volna tartani. A kripta végében térdeplő volt, gyertyamaradék a vasfeszület lábánál, száraz virág, amely csörgött, mint a gyermekcsontváz...” (ÚT 59)

De temetői dekoráció nélkül is, az élők olykor halottakra emlékeztetnek. „Szóltanul mentek egymás mellett a kerti úton a lila színű bokrok és fázós rózsafák között, mintha halottak volnának, akik most keltek föl a kis kastély alatt elhúzódó régi sírboltból, hogy délutáni sétájukat elvégezzék...” (VP 109) „Alvinczi, mint egy halott spanyol király, mereven ült a kocsi belsejében.” (ÖÜ 333) „Rezeda úr olyan furcsán nevetett, mintha már javában hullá volna, és a Duna közepén úszna egy fekete hal társaságában.” (VP 47)

Krúdy egyik-másik novelláját – ilyen a GÁZLÁNG, 1916-ból – egészen átítatják a halál képzetei. Az elbeszélés férfi szereplőjének karjai közt valamikor meghalt egy nő. De még mielőtt az író közölné ezt az olvasóval, a férfi „napközben vízhullákat látott képzeletében”; „ha lehunyta a szemét, egy sápadt kéz nyúlt ki feléje egy falusi temető sírdombjából, és a kézben a saját kezére ismert”; a szekrényben az ingek alatt töltött pisztoly lapul, a férfi a szívéhez szorítja, de persze nem lövi; a szinkör felé „rongyos trikókat visznek karon, mint halott színésznőket”; „szerepkönyvek hevernek a földön, amelyeket úgy lenget az esti szellő, mint egykori másolójukat, a borszagú sűgőt valahol egy erdőszéli faágon...” – ennyi halál, hullá, temető, öngyilkosság egyetlen lapon.

A halál Krúdy szereplőinek álmába is betör. Fruzsinka halottnak álmodja Szindbád. „Az álmodtam, hogy a konyhán, a fásládán feküdt, holtan, és a cselédeim mind gyászruhába öltöztek. Felvettem a vállamra, és óriási erőfeszítéssel vittem a hátamon. Majd lerokkadtam a súlyos teher alatt. De azért vittem. Az ágyamba vittem. Lefektettem, és újra meg újra megnézgettem, hogy valóban halott-e. Halott volt, és virágokkal szórtam tele a sárga selyempaplant...” (SZ I. 364) Szindbád a saját haláláról álmodik. „...álmában különös zörejt hallott. A koporsón dobogó rögök hangjához volt hasonlatos a hang. Holott, mint rendesen, most is nőekkel álmodott, hervatag vállakkal, amelyek egykor felé ragyogtak, fiatal nők bokájával és hajakkal, amelyeket itt-ott látott nők fején. A különös dobogás felébresztette; s fejét a párnáról felemelte, mert azt hitte, hogy halála elkövetkezett. A halált ugyanis – egy kuruzsló vallomása és egy jósnő előadása szerint – úgy képzelte, hogy hirtelen lepi meg. Mint egy messzi földről jött vendég, benyit hirtelen a kapun. Vagy valaki jön vele szemben a hosszú sétányon vagy a nagyvárosi utca forgatagában, akit ezer közül meg lehet majd ismerni. Kellemetlen, gonosz arcú, szúrós tekintetű idegen férfi, aki már messziről szemügyre veszi Szindbádot: a halál. Mind közelebb érnek egymáshoz. Szindbádnak térde lankad, és már csak gyávaságból megy előre, hátha el lehetne kerülni a rosszindulatú idegent. Szédült, és erősen lehunyta a szemét, visszafojtotta a lélegzetét. Ez a láthatatlan szédület, amely néha meglepte, mintha lepkehalót dobtak volna a fejére, oly rémülétesen nehezedett az agyvelejére és a szemére, hogy szinte az egész életét elfelejtette. Útszéli fákban megkapaszkodott; és mint egy másvilágba menő siklóvonat ablakából látott maga körül idegen, közömbös arcokat. Mintha egyszerre mindenkinek láthatatlanná váltott volna; nők, akik tegnap még a szemébe néztek, és a szemük mélyében megengedték a szenvedély pásztortűzének a felvilágosítását, s ajkukat, szájukat nem dugták el, midőn Szindbád merően odanézett; üres tekintetű férfiak, akiket Szindbád általában megvetett, mert általában nem becsülte a férfiakat, mióta kihallgatta, megtanulta őket, szomorú szenvedélyeiket, lealázó vágyaikat, megbocsáthatatlan szerelmi tévelygéseiket: mind-mind közömbös arckifejezéssel haladnak el mellette, míg tompa kábultalattal, mint egy partra dobott hal, az utcai lámpásba kapaszkodott. Olykor percek múltak el, míg a halál nehézkes szédüléséből minden energiája felhasználásával lassankint visszatért az élet valóságába; szeme elől eltűnt a szürke fátyol, amely kiaszott koporsók falán feltalálható színekhez volt hasonlatos, mélyet lélegzett, »így halok meg egyszer«, gondolta magában...” (SZ I. 388–398)

A HELYETTÉS HALOTT egyik szereplője mindössze ennyit mond: „holttest lettem”.

Krúdyval meghalt a hasonlat. Lehetőségeit kimerítette, ideje lejárt. Gúnyos nekrológiát Franz Kafka írta meg.

„Sokan panaszoľják, hogy a bölcsek mondásai mindig csak hasonlatok, ám a mindennapi életben felhasználhatatlanok, viszont egyebünk sincs, mint ez az élet. [...] Mind e hasonlatok volta-képpen azt akarják mondani csupán, hogy a megfoghatatlan: megfoghatatlan, és ezt amúgy is tudtuk. Amivel azonban mindennap gyötörödünk, az csupa egészen más természetű dolog.

Azt mondta erre valaki: – Miért védekeztek? Ha követitek a hasonlatokat, magatok is hasonlattá váltok, s azzal máris megszabadultok a mindennapi fáradságtól.

Másvalaki így szólt ekkor: – Fogadok, ez is hasonlat.

Azt mondta az első: – Nyertél.

Mire a második: – De, sajnos, csak a hasonlatban.

Az első így: – Nem, a valóságban; a hasonlatban vesztettél.” (Tandori Dezső fordítása.)

Kafkánál a comparatio helyébe a transformatio lép, hasonlóság helyett azonosság: kopernikuszi elbeszélésében Gregor Samsa féreggé változik. A megalázó átalakulást, mely az embert az állati vagy a tárgyi világ részévé teszi, ismerik Krúdy hősei is. „Szilvai ló lett és a Verseny- és Vadászujságban Szilvórium név alatt folytatta életét...” (USZ II. 87) Szindbád, aki már volt madárijesztő, ruhafogas, emlékkönyvbe préselt rozsmaring (SZ II. 340), „Szindbád fagyöngy lett. Egy gyöngy a rózsafüzérben, amelyet egy idős apáca viselt derekán...” (SZ I. 343) Nincs tovább.

Szép és fontos hasonlatokat persze írtak Krúdy után is: varázslatokkal incselgőt Gel-leri Andor Endre („a szorgoskodás úgy tépte róluk a verítéket, mint ezüstvirágot a szél”, VIL-LÁM ÉS ESTI TÚZ); szürreálisan is pontosat Déry (a Duna jeges ágyából „mint egy repülő lepedő szállt ki a hideg”, A BEFEJEZETLEN MONDAT elején); iróniával gyilkolót Szentkuthy (Petőfi Júliája kora reggel „szinte estélyi pompába öltözött, végig fekete, kemény selyembe, mint egy gyászoló királynő”; AZ APOSTOL, 1946, az INICIALÉK ÉS ÁMENEK kötetben) – írtak tehát hasonlatokat, és bizonyára fognak még írni, de azt a domináns szerepet, amelyet Krúdynál betöltött, a hasonlat többé nem kaphatja vissza. Főúri címerét megfordít-hatjuk a kriptában.

Ósi nemeslevelét a XVIII. századi német bölcseľ, Hamann állította ki, amikor azt írta, hogy a hasonlat előbb volt, mint a következtetés; Erdélyi János ugyanezt Bacon nyomán mondta: „valamint korábbi a jelképes, mint a betűs írás, hasonlóul a példázat is az érvnél”. Az antik retorikák előkelő esztétikai osztályzatot adtak a hasonlatnak, az egy-ház pedig különös becsben tartotta, hiszen Jézus is mondott parabolákat (parabolé a hasonlat görög neve), Cornelius a Lapide megszámlálta: huszonnyolcat. Magát a hasonlóságot a keresztény századok világmagyarázatuk fő-fő princípiumai közé sorolták. „Omne agens agit sibi simile” – tanította (Arisztotelész szavait követve) Aquinói Szent Tamás; minden ható tényező csak hozzá hasonlót hozhat létre. Isten sem kivétel: „Te-remésünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra” – így lett lelkünk egy régi jámbor magyar ígéhirdető szavaival „az Istenségnek különös porcikája s hasonlatossága”. Minden hasonlít valamihez; a középkor e pánkomparatiztikus szemlélet jegyében látta a világot, miként Baudelaire szimbólumerdőnek, titkos korrespondenciák összegének.

De korán megkezdődött a hasonlat trónfosztása. Már Francis Bacon óvást emelt a képes beszéd ellen, csak a költészetben engedélyezte. Bár Leibniz még az elmesség jelét látta a dolgok hasonlóságának feltalálásában, a XVIII. század (például La Mettrie, Condillac) igyekezett kiseprűzni a hasonlatot a tudományok nyelvéből.

Nálunk: Dugonics András szerint a hasonlatok kedvelése nemzeti jellemvonás; Köl-csey az első, aki kételkedni kezd: az egyház hasonlatokban szól a halhatatlanságról,

ezek „ohajtásainkat melegebbekké tehetik ugyan, de bizonyosságot adni nem tudnak”. A XX. században a kételemek megerősödnek. Radnóti Miklós a TĚTOVA ÓDÁ-ban, ebben a MINEK NEVEZZELEK?-szerű versben, látván szavai erőtlenségét szerelme elmondására, kijelenti: „Hasonlat mit sem ér. Felöltök s eldobom.” Déry Tibor, néhány sorral A BEFEJÉZETLEN MONDAT imént idézett hasonlata után, ezzel fejezi be a ködös Csáky utca leírását: „mintha a valóság hirtelen megelégette volna, hogy részt vegyen a hasonlatok otromba játékában”, s a köd felett föltűnik a téli ég őszinte színe – melyről Mészöly Miklós azt írja, hogy „az ég kékje nemcsak »olyan, mint«, hanem »maga az égkék” (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 154. o.) A dolgok őszinte valóságát megragadni ősi, de irracionális reménykedés; reménytelen, mert a hasonlat csak „az áthidalhatatlanság világos érzékeltetése” – írja ugyancsak Mészöly Miklós. (ÉRINTÉSEK, 64. o.) „A világ ugyanis sosem olyan, csak olyan is.” (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 110. o.)

A hasonlat elvesztette hitelét. Hol van már Pázmány, aki hasonlataival, melyek gyakran parabolákká nőttek, világmagyarázatra vállalkozott, testi és lelki, profán és szakrális között teremtett értelmező és érvelő kapcsolatot? Hol Vörösmarty, aki becsületes eposzköltőként Homérosz napfényes hasonlatait követte, szemléltetett, fölnagyított, diszített, s a látható világban miként egy honfoglalási körkép előtt kalauzolt? Hol van Mikszáth és fordított látcsöve, mely ironikus hasonlataival a parlament nagy gesztusú ágálóit az állatvilág kisszerű és nevetséges alakjaivá törpítette? És hol van Krúdy s hasonlatainak buja televénye? Módszerüket és beléje vetett hitüket a modern író röviden intézi el: „Okkal legyintünk, hasonlatok.” (Esterházy Péter: HRABAL KÖNYVE, 9. o.)

Nemcsak a hasonlat, maga a nyelv vált, megörökölt alakjában, hiteltelenné (és törve-zúzva újjáteremtendővé). „Kilukadtak a szavak”, ezért csak „nyomorék gondolatok” vannak – mondja Mészöly Miklós MERRE A CSILLAG JÁR? című elbeszélésének filozófáló szereplője; „tönkretették a szavakat, a beszédet”. Az igazságra nincs pontos, világos szavunk; „játszogatunk a szavakkal, aztán az egyik magyarázat hasznosabb, a másik szebb, de hogy melyik igazabb, az már társasjáték”; „az igazság éjszaka velkőzik le, az ágyfejére meg odateszi a szimbólumokat, mint valami mécses. Hogy ez csak hasonlat? Hát istenem. A feltevésekből milliót kipróbálhat, uram, amíg egy talál – ideig-óráig. A hasonlat azonban majdnem mindig jó”. Sovány dicséret; a majdnem szót a szerző húzta alá, az elbeszélés más helyén pedig így értelmezi: „majdnem mindig, vagyis soha”.³

*

MERRE A CSILLAG JÁR? – Mészöly Miklósnak ez a novellája kiválóan alkalmas arra, hogy nyomon kövessük benne Krúdy alkotásmódjának utóéletét: mi maradt meg belőle? mi alakult át? Megjegyzendő: azt hiszem, ez Mészöly Miklós egyetlen szépirodalmi műve, amelyben leírta Krúdy nevét; továbbá Krúdynak két hasonló című elbeszélése is van: A CSILLAG, AKI JÁR és CSILLAG, AKI JÁR (mindkettő 1919-ből), s egy regényében a hűségés Juliska így kérleli a nyughatatlan ifjút: „Ne menj el csillagnak, aki jár.” (N. N. 127)

Mészöly Miklós módszere, ebben a novellában, hasonlít Krúdyéhoz. Az epika szála vékony: az elbeszélő találkozik a pócsi búcsúokkal (Krúdy több írásának szereplőivel), úti célját megváltoztatva beül autóbuszukba, ismeretlen városba érkezik, s ott megszáll. Kalandjának hozadéka mindössze annyi, hogy megfigyeli útítársait: a pócsi Szűz Máriát, aki gyermeklány és gitározik, a gótikus homlokú nőt, akinek följegyzi beszédfoszlanóit, és még másokat; csak annyi történik vele, hogy hozzácsatlakozik egy fekete

kutya; egyetlen akciója, hogy segít kitorölni egy ügyetlen kisleány fenekét; végül ami a legfontosabb: megismerkedik egy filozofikus hajlamú öregúrral, az ő szavai töltik ki a novella nagy részét. Erre a sovány vázra telepedik rá a voltaképpeni mondanivaló.

Megszokhattuk Mészöly Miklós írásainak poliszemantikáját; ezúttal is többféle jelentés szövevénye van előttünk. A jelentéseket nem az epikus elemek, hanem látszólag mellékes szavak hordozzák, akárcsak Krúdynál. Ezúttal nem hasonlatok; Mészöly Miklós nem kerüli őket, de többnyire más eszközöket használ.

Például valamilyen bujkáló ezópusi beszéd nyelvét. Azt, hogy a történet rendőrállamban játszódik, efféle apró közlésekből tudjuk meg: „A nagy fairtás után mindenestre szigorúbban kerültek szem elé az egyszerű, megszelt házacsok; jobban lehetett szemmel tartani őket”; a pálinkaivó helyére rendőrs került, meg a fogtechnikus rendelője, „aki arra is szerződött, hogy a beteg és lázadó kutyákat elaltassa”; egy hasonlat – sőtét íróniával – a kikapcsolásra utal: „úgy él bennem ez az autótűz, mint egy jóleső [!] nyújtózás: csak a lábujj érinti a földet; a zászlórúd „ünnepi bitófára emlékeztetett”. Ez az írói eljárás Mészöly Miklós (egyik) ars poeticájának elvét követi: „...bonyolult művészi fogásokat találunk ki, hogy mellette mondjunk igazat.” (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 213. o.) Egyenes beszéd helyett: „egyfajta kombinatorikával való sugalmazás”. Ebben a – nemcsak kényszerből vállalt – közlésmódban „az elemek »szórendje« lesz talán a döntő. Mindenesetre döntőbb, mint a hasonlat és jelző”. (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 110. o.)

Máskor egy-egy epikus törmelék ölt magára fontos jelentést. Az autóbuszban egy öregasszony guggolva szedegeti össze a padló vájataiból zacskója kiömlött tartalmát, apró flittergyöngyöket. Minek kellett ezt a jelenetet ideiktatni? Néhány sorral odébb derül ki a rezonőr öregúr viselkedéséből (s egy hasonlatból): „pillantása mély aggodalommal pihent meg a vajatokba szorult flittergyöngyökön, mintha a legváratlanabb résekből is a megszomorítottak végtelen karavánja tudna előzőzölni szívzorító bizakodással”. Az epizodikus öregasszony megtette dolgát, többé nem találkozunk vele.

Jellemző Mészöly Miklós művészetére, ahogyan megszerkeszt egy-egy jelentést: szétszórta, szétgurult apró elemekből. (Flittergyöngyök?) Például novellájának hevesen erotikus jelentésrétegét. Hagyján, hogy az elbeszélő meztelenül megy ki elalvás előtt a konyhába; hogy a gótikus homlokú nő meztelenül álldogál a szemközti ház kivilágított ablakában, s a pócsi Szűz Mária áttetsző ingben mutatkozik a balkonon. Fontosabb ennél egy hasonlat kis külön története. Az elbeszélőnek az autóbusból kitekintve karcú torony tűnik a szemébe, „egy campanile villámhárító csúcsa”, „tetszetősen emlékeztetve a ravennai S. Apollinare in Classe harangtornyára”. Közelebb érve hozzá, a torony és környezete felvidéki városka képét ölti fel. (A novellista itt írja le Krúdy nevét.) „A sétány végében feltartott mutatójuként őrködött a campanile.” Ez a hasonlat Krúdynál is megvan: „Mint egy kék mutatóujj álldogál a messziségben a torony...” (N. N. 142), de ami nála egyszeri képzet, Mészöly Miklósnál átalakulva ismét visszatér, s az előbb csak enyhén fallikus kép jó néhány lappal odébb egyértelművé lesz: „A campanile az eddigimél sokkal természetesebben hasonlított egy erekcióba szenderült ágyúcsőhöz.” Ismét más helyén a novellának a tér szökőkútja, bronz hermafroditái alakjaival, már hivalkodóan szemérmetlen: a vízugarak ezüst nyalábjai, „a nem nélküli ejakulációk örökmozgó allegóriáját rögtonózték”. Végül, megint csak egy távoli lapon, az elbeszélővel álmában megtörténik az ejakuláció, egyáltalán nem allegorikusan.

Mészöly Miklós viszonylag gyakran él hasonlatokkal. Skálájuk a legegyszerűbbtől („szókéek voltak, mint a len”) a nagyon távoli asszociációkig terjed: a gótikus homlokú nő nagy fekete szeme „úgy csillogott, mint a mórós ízlésű faszobrokon a szemgödörbe illesztett

ékszerkő”. Ez elmehetne egy Krúdy-novellában is, ha az ő hasonlatainak anyaga nem volna csaknem mindig *hazai*. Ennél fontosabb különbség, hogy a két írónál más a hasonlatok funkciója. Krúdynál ezek fejezik ki a mögöttes tartalmat, az igazi mondani-valót; szövevényes rendszert alkotnak, mely képes a jelen, a múlt és a halál három tartományát összekapcsolni; s az írónak nincs semmi kétsége érvényességük és hatékonyságuk iránt. Mészöly Miklós hasonlatai viszont esetenkénti villanások, nem illeszkednek össze rendszerré, és ami a fő különbség: az író kételkedik igazságértékükben.

A novella első soraiban olvassuk: „*A nyári égen úgy sorjázta a báránnyelűk, mint majdnem mindig, vagyis soha.*” Alakilag hasonlat, de nem szemléltető, hanem *ars poetica*. Az író legfőbb célja, hogy „*a kép ne legyen hamis*”, vagy ha ez nem lehetséges, legalább „*nem pontosan, csak megbízhatóan*”. A kutya szeme „*domború lett, mint egy felfűvődött kristálygolyó*”. Ez megbízható hasonlat? – kérdezhetné magától az író; nem inkább csak „*minden prózaiságtól elrugaszkodott fellengzős kép*”? A hasonlatnak (s rokonainak: szimbólumnak, metaforának) ereje csekély: mint a mécsesé, mint a szentjánosbogaré. Szomorú ironia van az öreg filozóf szavaiban: „*Tudja, van egy kedvenc hasonlatom, amit mindig elmondok, ha lehet: a jó könyv olyan, mint a szentjánosbogarak éjjeli menedékhelye...*” Ha ilyen a kedvenc hasonlat, mit érhet a többi? Gyenge vigasz, hogy a hasonlat „*majdnem mindig jó*”; meg lehetne fordítani: mindig csak majdnem jó. Ez a *majdnem* – kulcsszóként, mert szerzői kiemeléssel – többször is feltűnik a novellában: „*A tér majdnem üres volt*”, „*csalóka volt az első benyomás, a majdnem üres tér...*”.

Csalóka benyomások balekjaként, csalóka hasonlatokra modern író nem bízhat lényeges mondani-valót, mint az ártatlan Krúdy. Mészöly Miklós novellájában a vezérszerepet a hasonlatoktól a tárgyak veszik át. Talán megbízhatóbbak.

A novellista elképesztő mennyiségű tárgyat sorol fel. Sietősen, mert le sem írja, csak megnevezi őket. Egy részük Krúdy antikváriumából és szalonjaiból már ismerős.

A pócsi búcsúsok az autóbuszban vásári zsákmányukat rakosgatják. „*Volt ott vésetes óraingától kezdve foszlott szőttes szoknyáig, intarziás dobozig, bársonybelépőig, szépanyánk strucctollas kalapjáig minden.*” Az elbeszélő éjszakai szállásán: barokk asztal teknősbékaszarú intarziával, rötésre pácolt szalonszekrény, benne nankingnadrág, XVIII. századi gérokk, mélyzöld frakk, bőrzekére emlékeztető kamizol, pepita buggyos nadrág, térd alatt karcsúsított knickerbocker, tengerparti zakó, selyembarét, lila szalagos girardikalap, csőrös és harcsaszájú cipő, varrottas kamásni, magas nyakú ulster, kihajtós redingót, mindenütt a tárgyak „*biztos kezű promiszkuitása*”. Másnap reggel a korzó zsbongásában: fantasztikus ruhaköltemények! sötétkék angol estélyi nagy Tosca-kalappal, fehér selyem biedermeier kosztüm, aransál, fekete illúzióruha óriási gyönggyökkel, halványlila orgonavirággal, fehér reneszánsz atlaszruha, merev-magas fejkötő, fodros krinolin, csergő-suhogó alsószoknyák. „*De ez csak néhány morzsa a gomolygó látványból.*” A sokféle ruha láttán az elbeszélő a nők „*guberalási szenvedély*”-ét említi; nem inkább a szerző guberaló bravúrájáról van szó? További tárgyak: az ernyős szalmakalapok, plisséfodrok, perkál főkötők, prémszegélyes szoknyák, turbános kendők, kaszmirsálak, himzett rózsagirlandok, polonéz vállfűzők, magas szárú cipők, puffos sonkajjak, csipő alá eresztett laza övek. Feltűnik a sétányon az elbeszélő által már az autóbuszban megcsodált strucctoll, valamint több színes frakk és világos térdnadrág, csokros nyakkendő, diszszegélyes ingruha, fátermörder, pelerin, csikos zeboramellény meanderformán rávarrt szalagokkal, keményített organtinnal merevített szoknya, művirág koszorú, derékra szabott paletot, kamásni, tollboa, fichu, zsinórral felcsipett tunika, pár zsakett és cutaway...

A tárgyakkal ez a szobák mélyén megbúvó vagy nyílt utcán hivalkodó kavalkádja, ez a végtelen leltár, melynek tartozékai a személyek is, akiknek semmi más funkciójuk nincs, mint hogy birtokolják és viselik őket: a fitos orrú nő, a bögyös asszonyka, a mélyen dekoltált hölgy, a szakállas-bajszos férfi, az orientális típusú mama, a csupa csont fiatalember, a reneszánsz arcú és termetű lány, a dundi süldő lányok almazöld trikós csoportja, a fekete, barna szemek, sötétveres hajak, előreálló állkapcsok, lecsüngő szemhéjak, torz fejek, monoklis szemek, a földig érő talár, a papírtrombita, ezüst sétatálcá, billentős napernyő, atlaszruhás kislány, fehérszöke piros anyja, gömbölyded huszár hadnagy, angolosan őszbe csavarodott fejű úr, szemüveges lány, rakoncátlan kamasz, muszliszoknyás idősebb hölgy és egy velocipéd – tárgyakkal és személyekkel ez az összezavarodott szemléje („*Valahogy így. Emlékezet szerint. És nyilván nem pontosan, csak megbízhatóan*”), melynek tónusát a megismételt „foszlott” jelző s az „*emlékfoszlány*” szó intonálja, ugyan mi más ez az epikában szokatlan és fölösleges szókadalom, mint a novella végső mondanivalója, a fellebbezést nem tűrő ítélet? egy országról, mely a megszorítóké és a megszorítottaké; melynek hisztériás történelmében az épületek is elaljasodnak, a póniistállóból bordélyház, majd vallatóiroda lesz, míg végül minden, az egész ország, mihaszna személyek és tárgyak zsbivásarában fitogtat léha paradét.

Petőfinek azt a versét, melyet tanulmányom elején idéztem, hogy Krúdy egy passzusával vessem össze, A FELHŐK-nek ezt a szép darabját – novellában igazán szokatlanul – Mészöly Miklós egész terjedelmében idézi. Egy kicsit megváltoztatva: nem a költő, hanem *pásztor áll a rónaközépen...* Az elbeszélő (így mondja) a pócsi búcsúról széledezők egyikének tarisznyáján látta a pusztai alakot, bőrbe domborítva, divatos zsánerképet. A vers tehát nem mint vers, hanem mint a tárgyi világ eleme került be a novellába, s amikor jóval később a költemény kaszás parasztja utazás közben szó szerint feltűnik az elbeszélő tekintete előtt („*A szemközti lankán valaki kaszált*”), ő maga is csak egy tárgy függvénye, visszautalás arra, ráadásul filozofikus gondolatok helyett kellemetlen, harci asszociációval: „*a kazlak görbülő csatárlánca a lanka tetejéig felkapaszkodott*”. Ebben az országban semmi sem maradhatott szép és költői, minden kicsorbult vagy benyálazódott. Krúdy párocskái még szeretni jártak a temetőbe; a novellában filmesek rondítják el szétszórt kólásüvegeikkel és céda leheveréseikkel a temetőt. Esterházy Péter írja (Ottlik nyomán), hogy minden nagy írónak van *tája*: „*Krúdy-táj... Mészöly-táj...*” Krúdy tája a múlt kísérteteinek és valóságos halottaknak mágikus erőtere; Mészöly Miklósé züllött tárgyak történelmi szeméttelpe, s az író mint „*egy lupanarium rejtett ablakából*” lesi ki a hitvány tájnak hitvány titkait.

Az elbeszélő *hajóval* érkezett e színtérre, mint Szindbád, s a történelmi és antropológiai terepen az első látvány, amelyet megfigyel, Kafka *férgének* rokona: egy giliszta. „*A kőkeményre szikkadt föld egyik repedéséből laposra préselődött giliszta próbált erőnek erejével kivergődni... A küzdelem életre-halálra ment, az elképesztő szívóssággal kinyúló, összehúzódo testecske végül is kiaraszolta magát a harapófogóból... A giliszta érthetetlenül sokáig időzött a napon, és látszott, hogy szenved. Végül néhány centiméterrel odébb megpróbált bemászni egy alig szélesebb repedésbe, de itt is ugyanolyan küzdelmet kellett folytatnia, mint előbb.*” Az ember mint féreg: ősi-új iszonyat. „*Ego sum vermis*” – énekelte töredelmesen a zsoldtáros Dávid; „*Olyan gyáva vagyok, mint egy bogár az istálló padlója alatt*” – mondja Krúdy egy szereplője (USZ I. 604); a féreglét, a bogárlét, Gregor Samsa sorsa Mészöly Miklósnál giliszta alakjában teljesedik be: „*küzdelem életre-halálra*”, „*rejtély, hogy miért*”.

Hiába minden küzdés? elérhető cél helyett csak szenvedés két hasadék között? nincs emberméltóság? nincs kigázolás?

Az elbeszélő gondozásába került fekete kutya, mely az éjjel „szobormozdulatlansággal” figyelte, újdonsült gazdjával együtt, a szemközti balkon pócsi Máriáját, másnap délelőtt a téren kiműlik a sétifikálók szeme láttára. „Szobor – mondta akkor egy hang a közelben állók közül”, és nem lehet tudni, a kutya megmerevült tetemére vagy mereven figyelő gazdjára értette-e. Az elbeszélő magára veszi. „Félóra múlhatott el, s még mindig ott álltam a belső sávban, közel a talapzathoz.” A korzózők „a talapzat körül csoportosultak, ott alakult ki a lassan körbeforgó színes és illatos tolongás, mintha a »szobor« ki tudja, mióta tartozna a városka relikviái közé”. Végül megérkezik az elakadt hajó (Szindbád hajója), az elbeszélő beszállhat, mindent látott, a (kafkai) kalandnak vége. „De nem fájt a szívem” – ezekkel a szavakkal vesz búcsút az olvasótól. Eleget tett megfigyelői kötelességének.

A művész: szobor, pompeji ör, az Úr kegyelmének egy igaza, *impavidum ferient ruinae*.

Jegyzetek

1. Krúdy műveit az 1957 és 1973 között megjelent (sárga-barna) sorozatból idézem. A következő köteteket, ill. műveket használtam: SZINDBÁD I. (SZINDBÁD IFJÚSÁGA, SZINDBÁD UTAZÁSAI, FRANCIA KASTÉLY, A FELTÁMADÁS); SZINDBÁD II. (SZINDBÁD MEGTÉRÉSE, ÁLOMKÉPEK, ÚJABB SZINDBÁD-TORTÉNETEK, PURGÁTORIUM); A VOROS POSTAKOCSI ÉS ŐSZI UTAZÁS A VOROS POSTAKOCSIN (egy kötetben); ARANYKÉZ UTCAI SZÉP NAPOK (az ÉJJI ZENE című kötetben); BUKFENC (a VELSI HERCEG-gel és a PRIMADONNÁ-val közös kötetben); PESTI NÓRABLÓ ÉS KLEOFÁSNÉ KAKASA (a JOCKEY CLUB című kötetben); AZ ÚTITÁRS ÉS N. N. (egy kötetben); UTOLSÓ SZIVAR AZ ARABS SZÜRKÉNÉL, I–II. (válogatott elbeszélések, 1926–1933). – Idézeteim lelőhelyét tanulmányom szövegébe iktattam, kötet és lapszám szerint. A kötetek rövidítései:

SZ I. = SZINDBÁD I.

SZ II. = SZINDBÁD II.

VP = A VOROS POSTAKOCSI

ŐÚ = ŐSZI UTAZÁS A VOROS POSTAKOCSIN

AR = ARANYKÉZ UTCAI SZÉP NAPOK

B = BUKFENC

PN = PESTI NÓRABLÓ

KL = KLEOFÁSNÉ KAKASA

ÚT = AZ ÚTITÁRS

N. N. = ez maga a cím, nem kell rövidíteni

USZ I. = UTOLSÓ SZIVAR AZ ARABS SZÜRKÉNÉL I.

USZ II. = ugyanaz, II. kötet.

2. Ezt a hasonlatot Esterházy Péter vendégszövegként átvette HAHN-HAHN GRÓFNŐ PIL-LANTÁSA című könyvébe (a 161. oldalon). A teljes átvétel, a DUNA MENTÉN című elbeszélésből, hosszabb: „A délutáni bécsi hajó [Krúdynál: délután a bécsi hajó] szelte át a vizet, és a potrohos hajó olyan méltóságteljesen evickélt tova, mint egy kövér pap. A kémények gógösen füstölögtek, a kerekék hűsége és komolyan lapátolták a vizet, míg a fedélzeten fehér abroszos asztalok látszottak, ahol kövér idegenek sokát esznek, és hozzá jégbe hűtött sört isznak; a korlát mellett színes ruhájú asszonyok és leányok állnak, nagy szalmakalappal a fejkön, és kis zsebkendőket a férfi [Krúdynál: Szindbád] felé lobogtatják. [...] Ilyenkor emberünk, nevezhetnénk szerényen Szindbádnak [Krúdynál: Ilyenkor Szindbád], fehér nadrágos és aranyos sapkájú hajóstiszti szeretett volna lenni. Hőfehér cipőben ábrándos lépésekkel megy végig a fedélzeten, és hódító pillantásokat vet a nyersselyem ruhás, nagy szemű román asszonyokra.” A 174. oldalon Esterházy Péter újra idézi, kissé megváltoztatva, Krúdy hasonlatát: „Szemben a bécsi hajó pihent, a miénk; olyan méltóságteljesen ult a vízen, mint egy kövér pap...”

3. A hasonlat haláláról, más megközelítéssel, Nemes Nagy Ágnes is ír A KOLTÓI KÉP című esszéjében (különbségtéves nélkül használva a kép, hasonlat, metafora szavakat). A kép, a

hasonlat kezdetben „*díszít, megvilágít, megérvé-
kít*”; ez „*a költői szöveg legmerészebb, legnagyobb
nyújtózása az érzékelhető felé*”. De „*nem éri el azt,
ami után nyújtózik*”, még legjobb változataiban
is csak „*kis híján*” – és megjelenik Mészöly Mik-
lós szava: „*majdnem*”. A hasonlat ugyanis ellen-
tétetes elemeket foglal magában: végtelen kom-
olyságot és játszi könnyelműséget, pontos-
ságot és felelőtlen túlzást; a hasonlat „*hazug-
sággal közelíti meg az igazságot*”. Ez hagyomá-
nyos típusaira is áll, amikor pedig az újabb ko-
ri irodalomban divatozni kezd az „absztrakt
hasonlat” (az esszéista itt Petőfi „*kibérlett lel-
kiismeret*”-ét idézi), akkor már „*mintegy hadat*

üzen a képi érzéklelesség ősi szerepének”, a konkrét
és az absztrakt eredeti viszonyának megfor-
dításával az abszurd felé húz. A képnek kép-
telenné válása útján a további lépést akkor
teszi meg a hasonlat, amikor „*ugrani kezd*”,
„*hasonlított és hasonló között egyre nagyobbat*”, és
két pólusa közt a távolság „*addig-addig növeks-
szik, hogy elszakítja a hasonlóság fonálát*”, „*a kép
önmaga tagadásába fordul*”. Idáig a hasonlatok
által láttunk, az utolsó lépés után a látomás
következik; a hasonlat „*önmegsemmisítés*”-e
vagy „*paródiá*”-ja. Ez hasznos lehet a modern
költő számára, de mindenképpen egyfajta
vég, halál.

Villányi László

BOLOND

„*Bolond vagyok, tudom. Bolond, bolond.*”
(Vas István)

Nicsak, itt ez a bolond fiú –
nézel át a könyv másik oldaláról,
figyelsz, amíg marad egy példány;
ennyi elég is, előkeresem, olvasom
leveleidet, büszkén kihúzom magam,
hogy rokonszenvet keltem benned;
azért annyit tudj: örvényeid óvnak
örvényeimben, megragadom karod,
szövetségesek lettünk a mélyben;
veled beszélgetek egy időn kívüli
vonaton, a bölcsességet elodázva:
neked már elmondhatok mindent;
nem tudok megöregedni, élek
szerelmes diákként, s cseppet sem
bánom, hogy bolond vagyok, bolond.